

O'ZBEK VA FRANSUZ MADANIYATINING GENDER JIHATDAN
TADQIQ ETISH MASALALARI

<https://doi.org/10.70728/a.series.v08.i03.099>

Axmedov Dilshod Komiljonovich

O'DJTU mustaqil tadqiqotchisi

dilshod.fr@gmail.com

+998944070070

ORCID ID ORCID login: dilshod.fr@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-5071-101X

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek va fransuz madaniyatining gender jihatdan tadqiq etish masalalari lingvomadaniy, sotsiolingvistik va diskursiv yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda erkak va ayol obrazining til va madaniyatdagi ifodalanishi, gender stereotiplari, nutq xulq-atvori hamda ijtimoiy rollarning lisoniy aks etishi qiyosiy aspektida ko'rib chiqiladi. O'zbek va fransuz jamiyatlarida tarixiy-madaniy omillarning gender konseptualizatsiyasiga ta'siri ochib beriladi. Shuningdek, yozma va og'zaki diskursda gender identifikatsiyasini ifodalovchi pragmatik vositalar tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: gender, lingvomadaniyat, diskurs, gender stereotipi, nutq xulq-atvori, ijtimoiy rol, konsept, qiyosiy tahlil.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы гендерного исследования узбекской и французской культур на основе лингвокультурологического, социолингвистического и дискурсивного подходов. Анализируются языковые репрезентации мужских и женских образов, гендерные стереотипы, особенности речевого поведения и социальные роли в сравнительном аспекте. Особое внимание уделяется влиянию историко-культурных факторов на формирование гендерной концептуализации в узбекском и французском обществах. Исследуются прагматические средства выражения гендерной идентичности в письменном и устном дискурсе.

Ключевые слова: гендер, лингвокультура, дискурс, гендерный стереотип, речевое поведение, социальная роль, концепт, сравнительный анализ.

Annotation. The article explores the issues of gender-based research in Uzbek and French cultures within linguocultural, sociolinguistic, and discursive frameworks. It analyzes the linguistic representation of male and female images, gender stereotypes, speech behavior patterns, and social roles from a comparative perspective. Special attention is paid to the influence of historical and cultural factors on gender conceptualization in Uzbek and French

societies. The study also examines pragmatic means of expressing gender identity in both written and spoken discourse.

Keywords: gender, linguoculture, discourse, gender stereotype, speech behavior, social role, concept, comparative analysis.

Kirish. O‘zbek tilshunosligida “gender” konsepti ilmiy tadqiqotlarda XXI asrdan boshlab qo‘llanildi. Biroq, bu fakt mahalliy lingvistikada “jins” tushunchasiga doir izlanishlar bu davrgacha olib borilmadi degan xulosa bermaydi. O‘rganilgan ilmiy adabiyotlarga ko‘ra, biologik jinsga doir izlanishlar XX asrning 70 yillarida ham uchraydi. Hammamizga ma’lumki, ko‘proq E.Begmatov[3], L.Reshetova, Q.Umurovlarning ishlarida rod va jinsning leksik-semantik va leksik-grammatik jihatlari haqida mulohazalar keltirilgan[19]. O‘zbek tilidagi “jins” konseptini boshqa tillar bilan qiyosiy aspektda tadqiq etish masalalariga M. Rasulova katta hissa qo‘shdi. Uning mulohazalari asosan o‘zbek va ingliz tilida jins kategoriyasining ifodalanishi haqida yuritilgan[15]. Qolaversa, “gender” konsepti o‘zbek tilshunosligida dastlab M.Rasulovanning asarlarida uchraydi. “Gender butunlay qotib qolgan tushuncha emas, balki u doimo insonlar ta’sirida o‘zgarib turadi va u ijtimoiy hayot bilan bog‘liqdir”, – degan fikri bilan “gender” va “jamiyat” o‘zaro dinamik ta’sirda bo‘lishini aytib o‘tgan[16].

Metodlar.

Mazkur tadqiqotning obyekti sifatida o‘zbek va fransuz madaniyatida gender munosabatlarining lingvomadaniy va diskursiv ifodalanish shakllari tanlab olindi. Xususan, o‘zbek va fransuz tillarida erkaklik va ayollik konseptlarining til birliklarida (leksik, frazeologik, paremiologik vositalar), badiiy matnlarda, ommaviy axborot vositalari diskursida hamda kundalik kommunikativ amaliyotda namoyon bo‘lish xususiyatlari o‘rganildi. Shuningdek, milliy mentalitet va qadriyatlar tizimida gender stereotiplari, ijtimoiy rollar va kommunikativ xulq-atvor modellari qanday shakllanishi ham tadqiqot obyektiga kiradi.

Qiyosiy jihatdan o‘zbek va fransuz jamiyatlarida gender identifikatsiyasi va uning madaniy kodlar orqali ifodalanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: Qiyosiy-tahliliy metod – o‘zbek va fransuz madaniyatlarida genderning oid lingvistik birliklarni solishtirish va ularning umumiy hamda farqli jihatlari aniqlash uchun; Lingvomadaniy tahlil metodi – gender stereotiplari va madaniy kodlarning til birliklarida aks etishini aniqlash maqsadida; Diskursiv tahlil metodi (Teun A. van Dijk konsepsiyasiga tayangan holda) – genderning ijtimoiy kontekstda nutqiy ifodalanish xususiyatlarini o‘rganish uchun; Pragmatik tahlil – kommunikativ vaziyatda gender omilining nutq strategiyalari va taktikalari orqali namoyon bo‘lishini aniqlash uchun; Kontseptual tahlil – “erkaklik” va “ayollik” tushunchalarining milliy-madaniy mazmunini ochib berish maqsadida; Deskriptiv metod – aniqlangan faktik materialni tizimlashtirish va ilmiy izohlash uchun. Mazkur metodlar uyg‘unligi tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi hamda gender munosabatlarini madaniyatlararo nuqtai nazardan kompleks o‘rganish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili.

Gender lingvistikasi doirasidagi yirik tadqiqotlar O‘zbekistonda, asosan, 2010 yildan keyingi davrda jadal taraqqiy etdi. Tilshunoslarning aksariyat izlanishlari qiyosiy tusda bo‘lib, o‘zbek va ingliz tillari materiallari misolida olib borildi. I.M.To‘xtasinov[19], N.Z.Nasrullayeva [12] kabi gendershunoslarning frazeologiyada “gender” konsepti va uning lingvomadaniy jihatini yoritib berganlar. Gender diskursi terminlari shakllanishida lingvistik va ekstralingvistik omillarning ta’siri, hamda G.I.Ergashevaning ilmiy tadqiqotlari ham katta hissa qo‘shgan[5]. Olimaning dastlabki ishi esa frazeologizm va paremiyalarda “gender”ni ifodalanishi masalasini qiyosiy o‘rganishga bag‘ishlangan[6]. Ingliz, italyan, o‘zbek tillaridagi epik folklor matnlarida maskulinlik va femininlikni ifodalovchi til vositalarining qiyosiy-tipologik tahliliga doir masalalar M.A.Abduvaxobovanning doktorlik dissertatsiyasida yoritilgan [1]. Natijada, folklor matnlarida gender manzarasining ko‘pgina jihatlari, ayniqsa, zamonaviy tilshunoslikning dolzarb muammolari bilan bog‘liq qirralari ochib berilgan.

Yuqorida keltirilgandek lingvistikada “gender” bilan bog‘liq ikki masala tadqiq etiladi:

1) til va unda “jins”ning aks etishi;

2) erkak va ayolning nutqi va umumiy kommunikativ hulq-atvori.

R.S.Ibragimovanning “O‘zbek va fransuz tillarida “ayol” konseptini ifodalash usullari (paremiologiya materiallari asosida)” maqolasi birinchi masalaga doir bo‘lib, o‘zbek va fransuz tillarida “ayol” konsepti xususiyatlarini ifodalovchi paremiyalar ikki til doirasida tahlil qilingan[10]. Tadqiqotlar shundan dalolat berdiki, turli tizimli tillarda “ayol” ma’nosidagi terminlar keskin farq qilishiga qaramay, har ikki tilda mazkur konseptga taaluqli mavzudagi maqollar mantiqiy, mazmuniy va ahloqiy jihatlari yuqori darajada mos keladi. Jumladan: 1) Yaxshi xotin uy ziynati – *Femme prudente et bien sage est l’ornement du ménage*; Ayolning sarishtasi – ro‘zg‘orning farishtasi; Xotinli ro‘zg‘or guldur – xotinsiz ro‘zg‘or cho‘ldur – *Femme sage reste a son ménage*; La femme est la clef du ménage; Xotinsiz uy – bog‘bonsiz bog‘ – *Maison sans femme, corps sans âme*. 2) Salbiy sifat beruvchi maqollar: Yomon xotin – jon zavoli – *Femme querelleuse est pire que le diable*; Xotinning yomoni – umrning zavoli – *La pire chose qui soit, c’est une méchante femme*;

3). Ayolni to‘g‘ri tanlashning muhimligi haqidagi maqollar: Erni er qiladigan ham xotin, qora yer qiladigan ham xotin – *Fummée, pluie et femme sans raison chasse l’homme de la maison*; Ot olsang, minib ol, xotin olsang, ko‘rib ol – *Choisissez votre femme par l’oreille bien plus que par les yeux*.

4) Er-xotin, qarindoshlik munosabatini ifodalovchi paremiyalar: Er-xotin – qo‘sh ho‘kiz – *Mari et femme ne font qu’un corps*; Qizini olishdan oldin onasini rozi qil – *Qui veut avoir la fille, doit flatter la mère*; Onasini ko‘rib qizini ol – *Telle mère, telle fille*.

Muhokama.

Yuqorida tahlil qiligan paremiyalarimizga ko‘ra, fransuz va o‘zbek tillari genetik jihatdan qardosh bo‘lmagan tillar bo‘lishiga qaramay, paremiologiyada umuminsoniy qadriyatlarni mazmunan ifodalashda sezilarli daraja o‘xshashlik mavjud. Biroq “ayol” tushunchasining har ikki olam lisoniy manzarasida o‘ziga xosliklari leksik tizimda ham, grammatik tizimda ham ko‘zga tashlanadi.

Erkak va ayollarning yozma nutqini ma’lum guruhlarda ifodalanishini o‘rganishga doir maqolalar ham, ilmiy tadqiqotlarning aksariyati o‘zbek mentaliteti, madaniyatining o‘ziga xosligini ko‘rsatib beradi. M.Ch. Cho‘tqulovning “Gender lingvistika: o‘zbek erkak va ayollarning yozma nutqi” va Sh. X. Shaxabitdinovanning “O‘zbeklar nutqida gender munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlar” maqolalarida shular jumlasidan bo‘lib, ularda o‘zbek oilalarda er va xotin, ona va o‘g‘il, ona va qiz o‘rtasidagi suhbatlari tahlil qilingan. Tadqiqotimiz jarayonida shuni aniqladikki, mazkur holatda, har ikki maqolada, o‘zbek erkakiga xos kam gaplik, nutqda doim hukmdorlik ohangining bo‘lishi, qisqa va lo‘nda gapirish kabi belgilar kuzatiladi. O‘zbek ayolining nutqi esa o‘ta darajada emosional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlarga boyligi bilan, uyatchanlik, erkalash, yalinchoqlik ohangining borligi bilan ajralib turadi. Ammo, hammamizga ma’lumki barcha ilmiy tadqiqotlarda, internet saytlarida va ilmiy jurnallarda mavzuga doir yana juda ko‘p ishlar mavjud bo‘lib, ularda mavzu yuzaki o‘rganilgan hamda faqat xorijiy olimlar fikri yoritilgan.

Umuman olganda, hozirda O‘zbekistonda gender tilshunoslik yangi rivojlanib borayotgan yo‘nalishlardan hisoblanadi. Frazologizmlarda, paremiyalarda “gender”ning namoyon bo‘lishi chuqur o‘rganilgan bo‘lsada, ammo tarixiy va zamonaviy badiiy adabiyotlarda, milliy jurnallarda, internet, media, matbuot, reklama sohalaridagi kommunikatsiyada, diskursda gender ifodalanishiga oid ilmiy ishlar kam uchraydi.

Fransiyada “gender” termini o‘tgan asrning XX asrning 90 yillarida keng qo‘llanila boshlandi. Boshqa Yevropa davlatlaridek feministik harakatlar esa 1970 yillarda boshlangan. Mazkur harakatlar asosan erkak va ayol mavqeini tenglashtirish maqsadida olib borilgan faoliyatlarga nisbatan qo‘llanilgan. Ayni shu davrda tilshunoslikda ham ba’zi mujskoy roddagi kasb nomlarini ayollarga xos tarzda o‘zgartirish jarayonlari kuzatilgan. Bunga bir nechta misollar keltirishimiz mumkin, masalan: un lecteur (ma’ruzachi), aslida erkak kishi nisbatan aytilib, uni une lectrice (ma’ruzachi ayol) ga o‘zgartirish kabi holatlar ko‘p sodir bo‘lgan.

Fransuz tilida erkak va ayol tushunchalarining har ikkisini o‘z ichiga olgan “homme” so‘zi mavjud. Biroq ayol tushunchasi mazkur so‘zda rasmiy ravishda kiritilgan. “homme” terminida maskulinlik ustunlik qiladi va ko‘proq erkak tushuniladi. Fransuz tilida bunday semantik neytral so‘zlar ko‘plab uchraydi. Ayrim so‘zlar uchun esa “jins” kategoriyasi umuman o‘rnatilmagan. Fransuz jamiyatida, so‘nggi davrda, ayol “zaif jins” deb qaralmaydi. Ko‘pchilik ayollar ilgari “erkak”lar kasbi deb hisoblangan terminlarga moslashib bormoqda. Jumladan: docteur (vrach), peintre (rassom), écrivain (yozuvchi), professeur (o‘qituvchi). Ba’zan kasb egalari ayol bo‘lsa, terminning oldiga femme leksemasi qo‘shib qo‘yiladi: Bularga asoslanib aytish mumkinki, fransuz tilida so‘zlarni aniq bir rodga ajratish uchramaydi. Natijada bu yerdan gender muammosi kelib chiqib, maskulinlik femininlik ustidan ustunlik qilib, til assimetriyasini hosil qiladi.

Ko‘plab boshqa tillardagi kabi, fransuz tilida ham “ayol”lar nutqi emosional-ekspressiv so‘zlarga boy bo‘lib, tilning turli badiiy va tasviriy vositalari ko‘p bo‘ladi. Turli yosh toifalari, ayniqsa 18 yoshdan 65 yoshgacha bo‘lgan insonlarda va faoliyat sohalaridagi erkak hamda ayol nutqini tahlil qilish natijalariga ko‘ra olimlar shuni aniqlashdiki, ayollar his-tuyg‘ularini, psixofiziologik holatlarini ifodalovchi so‘zlarni ko‘proq ishlatishadi. Biroq, fransuz nutqida

hissiyotlarni ifodalashning barqaror, jinsga asoslangan usullari va vositalari mavjud emas. Shu bilan birga, erkaklar va ayollar tomonidan ma’lum hissiyot belgilaridan foydalanishda farqlar mavjud bo‘lib, buning asosiy sababi shundaki, his-tuyg‘ular va kechinmalar dunyosi ayol uchun birinchi o‘rinda turadi, erkaklar esa har qanday sharoitda o‘zlarining his-tuyg‘ularini nazorat qilishlari, barcha jarayonda nutqlarini boshqara olishlari mumkin deb hisoblashadi.

Natijalar.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, fransuz tili erkak va ayollarning nutq xatti-harakatlaridagi gender farqi turli xil hissiy belgilarni qo‘llashda ko‘rinadi. Ayol nutqida har qanday his-tuyg‘uni kuchaytirish, tafsilot va bayonotning ma’nosini ta’kidlash, shuningdek, so‘zlovchining nutq ob’yekti yoki predmetiga munosabatini bildirish uchun turli undovlar tez-tez qo‘llaniladi. Hissiy ta’sirni kuchaytirish uchun fransuz ayollari suhbatdoshga nisbatan si, bien, pour que va hokazo modal qo‘shimchalardan foydalanadilar, masalan, afsuslanish hissini ifodalash uchun: Si seulement j’avais pris mon appareil photo! –Kameramni olgan bo‘lsam edi! ; istakni ifodalash uchun: J’aime bien que tu sois avec moi – Siz men bilan bo‘lsangiz edi va hokazo. Shuningdek, ayollar nutqida, ce qui, c’est, cela kabi so‘zlar ham uchraydi. Masalan, quvonch xissini ifodalash uchun Cela me fait plaisir. – Bu meni baxtli qiladi! C’est une belle journée – Bu ajoyib kun. Gapning ishonchliligi va emosialligini oshirish uchun: Je ferai tout pour ne rien oublier – Men hech narsani unutmaslik uchun hamma narsani qilaman. Fransuz ayollarining kasbiy nutqida ham, kundalik nutqida ham his-tuyg‘ularga qaratilgan kirish, ko‘rsatgich so‘zlar va iboralardan tez-tez foydalaniladi: avec plaisir (jonim bilan), malheureusement (afsuski), heureusement, (yaxshiyamki) (xayriyatki) va boshqalar, Masalan:

J’ai accepté l’offre avec plaisir;

– Alors, Jane! Comment ça va, aujourd’hui ?

– Merci, ça va bien, je suis en forme aujourd’hui, Anne.

– Est-ce que vous êtes fatigué aujourd’hui ?

– Heureusement non, je ne suis pas fatigué aujourd’hui.

Yuqoridagi yosh toifalaridagi, ya’ni 18 yoshdan 65 yoshgacha bo‘lgan erkaklarning og‘zaki nutqi va faoliyat sohalarida kuzatuvlarimiz natijasida shuni guvohi bo‘ldikki, ushbu turdagi erkaklar tomonidan zut, diable, parbleu, peste va boshqa kirish so‘zlarni eng ko‘p foydalanishini ko‘rsatdi: *Zut! j’ai raté mon autobus.* – *Jin ursin!* Avtobusni o‘tkazib yubordim. *Parbleu! tu as tout à fait raison.* – *E xudo!* Sen mutlaqo haqsan!

Xulosa. Tilshunoslikda gender tadqiqotlar ikki xil masalani o‘rganishi ochiqlandi: 1) bir xil jins vakillarining tilda qanday namoyon bo‘lishini tavsiflash va tushuntirish (tilning nominativ tizimi, leksika, sintaksis, rod kategoriyasi o‘rganiladi). Shuningdek, “erkak” va “ayol”larga qanday sifatlar berilgan va ular qaysi semantik sohalarda ko‘proq ifodalanganligini tadqiq etish; 2) “erkak” va “ayol”larning kommunikativ xulq-atvori, yozma va og‘zaki nutqidagi o‘ziga xos strategiya va usullari, leksikaning genderga taaluqli birliklari, muloqotda muvaffaqiyatga erishish yo‘llari, sintaktik qurilma va maxsus leksikani, umuman olganda “erkak” va “ayol” so‘zlashuvi xususiyatlari tahlil etish.

Adabiyotlar:

1. Абдувахобова М.А. Инглиз, италян ва ўзбек фольклор матнларида гендернинг тил воситаларида ифодаланиши. Фил.ф.ф.д. дис... автореф... –Т.: 2019. – Б 486.
2. Ашурова Д.У. Языковая категоризация гендерных стереотипов// – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 12-16. Бегматов Э. Исмларда жинс тушунчасининг ифодаланиши // Ўзбек исмлари имлоси (русчада ёзиш масалалари). – Т.: 1972. – Б. 365.
3. Бегматов Э. Исмларда жинс тушунчасининг ифодаланиши // Ўзбек исмлари имлоси (русчада ёзиш масалалари). – Т.: 1972. – Б. 365.
4. Дадабоев Х. «Қисаси Рабғузий»даги аёл семали лексемалар хусусида//Филология фани: янги аср муаммолари. –Т.: 2003. –Б. 125-128 14;
5. Дадабоев Х. Илк эски ўзбек тилида эркак жинсининг ифодаланиши / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. – №5. – Т.: 2011. – Б. 31–35.
6. Эргашева Г.И. Турли тизимли тилларда гендерга оид терминологиянинг шаклланишида лингвистик ва экстралингвистик омиллар: Филол.фан.докт.дисс. – Т.: 2019. – Б. 203.
7. Эргашева Г.И. Инглиз ва ўзбек тиллари фразеологизм ва паремияларида гендер аспектининг қиёсий-типологик тадқиқи: Филол.фан.номз.дисс. – Т.: 2011. – Б. 165.
8. Файзуллаева Э.М. Этапы развития гендерных исследований в лингвистике// Гендерные исследования в отечественной лингвистике. – Т.: 2004. – С. 25-29.
9. Хўжаниёзова Ш. “Девону луғотит турк”даги умумий ва фарқли маъноли лексик бирликлар хусусида / Докторант, аспирант, тадқиқотчи ва талабаларнинг илмий-назарий конференцияси мақолалар тўплами. – Т.: 2010. – Б. 78–82. 13;
10. Хўжаниёзова Ш. “Девону луғотит турк”даги ҳайвонлар жинсини ифодаловчи лексемалар / Лингвист. – Т.: 2010. – Б. 84-87. 14
11. Ибрагимова Р.С. Специфика репрезентации концепта «женщина» во французском и узбекском языках (на материале паремиологии). Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 25 (240). Филология. Искусствоведение. Вып. 58. – С. 68-72.
12. Мусаева Ф.Т. Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши: Филол.фан. бўйича PhD дисс. автореф. – Т.: 2019. – Б. 52. 23.
13. Насруллаева Н.З. Инглиз тили фразеологик бирликлар семантикасидаги гендер концепцияси: Филол.фан. номз. дисс. – Т.: 2016. – Б. 230.
14. Насруллаева Н.З. Инглиз ва ўзбек фразеологиясининг олам манзарасида гендер концептларининг шаклланиши: Филол.фан. бўйича фан докт. (DSc) дисс. – Т.: 2018. – Б. 230.
15. Расулова М. Жинс тушунчасининг турли тилларда ифодаланишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 1997. – №3. – Б. 66-69.
16. Расулова М. Ҳайвон номларида жинс тушунчасининг ифодаланиши // Халқ таълими, 1997. – №1. – Б. 117– 119.

17. Расулова М. Инглиз ва ўзбек тилларида жинс тушунчасининг ифодаланиши // Тил ва адабиёт таълими. – Т.: 1997. – №1. – Б. 87-89.
18. Расулова М.И. Основы лексической категоризации в лингвистике. – Т.: Фан, 2005. – С. 206.
19. Решетова Л., Умуров Қ. Род ва жинс категориясининг лексик-грамматик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: 1975. – №6. – Б. 31-35.
20. Тўхтасинов И.М. Лингвокультурологические и гендерные особенности сложных слов в художественном тексте (на материале английского и узбекского языков): Дисс.канд. филол. наук. – Т.: 2011. – С. 157.
21. Йигиталиев У. “Жинс” концептининг семантик-функционал тадқиқи // Ўзбек тили ва адабиёти – Т.: 2017. – №4. – Б. 81–83.